

ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ УЧНІВ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ БІОЛОГІЧНИХ ЕКСКУРСІЙ У ПРИРОДУ

Наталія Грицай

Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янука

Анотація:

Важливим завданням сучасної загальноосвітньої школи є формування екологічної культури учнів. У статті проаналізовано сутність понять «культура» та «екологічна культура», з'ясовано місце культури у становленні особистості, визначено складники екологічної культури (екологічні знання, цінності, уміння й навички, екологічна діяльність). Один із пріоритетних напрямів формування екологічної культури визнано екологічну освіту та виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Встановлено, що найбільші можливості для формування екологічної культури має шкільний курс біології. Обґрунтовано значення біологічних екскурсій в екологічній освіті та вихованні. Запропоновано під час екскурсій у природу дотримуватися гасла «Голова, Серце, Руки», яке закликає задіювати в навчанні не тільки розум школярів, але й емоції та почуття, формувати спеціальні уміння й навички безпосередньо у природно-середовищі.

Ключові слова:

екологічна культура, екологічна освіта, екологічне виховання, екскурсії, шкільний курс біології.

Аннотация:

Грицай Наталия. Формирование экологической культуры учащихся во время проведения биологических экскурсий в природу.

Важной задачей современной общеобразовательной школы является формирование экологической культуры учащихся. В статье проанализирована сущность понятий «культура» и «экологическая культура», определено место культуры в становлении личности, выделены составляющие экологической культуры (экологические знания, ценности, умения и навыки, экологическая деятельность). Одним из приоритетных направлений формирования экологической культуры признано экологическое образование и воспитание учащихся общеобразовательных учебных заведений. Установлено, что наибольшие возможности для формирования экологической культуры имеет школьный курс биологии. Обосновано значение биологических экскурсий в экологическом образовании и воспитании. Предложено во время экскурсий в природу соблюдать девиз «Голова, Сердце, Руки», призывающий задействовать в обучении не только ум школьников, но также эмоции и чувства, формировать специальные умения и навыки непосредственно в природной среде.

Ключевые слова:

экологическая культура, экологическое образование, экологическое воспитание, экскурсии, школьный курс биологии.

Resume:

Hrytsai Natalia. Formation of ecological culture of pupils during the biological excursions in nature.

An important task of modern school is the development of pupils' ecological culture. The article analyzes the essence of the concepts «culture» and «ecological culture», it designates the place of culture in the development of personality, defines the components of ecological culture (ecological knowledge, values and skills, environmental activities). One of the priorities of ecological culture is ecological education and upbringing of pupils of general education institutions. It has been determined that a school course of biology has the greatest potential for the development of ecological culture. The author emphasizes the significance of biological excursions in ecological education. It is offered to follow the motto «Head, Heart, Hands» during excursions in nature, which calls to involve in teaching not only the students' mind but also their emotions and feelings, to form special abilities and skills directly in the natural environment.

Key words:

ecological culture, ecological education, excursions, a school course of biology.

Постановка проблеми. В умовах екологічної кризи, що з кожним роком поглиблюється на планеті, необхідне ґрунтовне переосмислення взаємин людини і природи. Один зі шляхів подолання екологічної кризи людство вбачає у створенні нової концепції взаємодії людини з природою, що зумовлює зміни традиційних норм і цінностей особистості у ставленні до природи. З огляду на це у XXI столітті основою навчально-виховного процесу учнів загальноосвітніх навчальних закладів мають стати екологічна освіта та екологічне виховання, спрямовані на формування екологічної культури як важливої якості особистості сучасної людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Екологічна культура особистості була предметом вивчення таких учених, як В. Борейко, В. Деркач, А. Єрмоленко, В. Крисаченко, О. Крюковська, В. Логвиненко, В. Мангасарян, О. Салтовський, Н. Семенюк, В. Скребець, А. Толстоухов, М. Хилько, Л. Юрченко.

Проблеми екологічної освіти та виховання досліджувала ціла плеяда вчених, як-от: Г. Білявський, В. Вербицький, І. Зверев, О. Захлебний, Б. Лихачов, О. Плахотник,

М. Реймерс, І. Суравегіна, Р. Фурдуй, К. Ягодівський. Характеристику засобів, форм і методів екологічного виховання знаходимо у працях О. Захлебного, Н. Городецької, Н. Добрецової, А. Миронова, А. Меремінського, А. Курія, Н. Пустовіт, Т. Руснак та ін.

Актуальність питань екологічної освіти та виховання учнів і студентів, формування їхньої екологічної культури підтверджено низкою дисертаційних досліджень, захищених упродовж останнього десятиліття: Г. Глухової (аксіологічні засади формування екологічної культури студентів вищих технічних навчальних закладів), О. Грошовенко (формування у молодших школярів дбайливого ставлення до природи), Н. Єфіменко (особливості формування екологічної культури студентів вищих навчальних закладів освіти), М. Колесник (екологічне виховання учнів на засадах «глибинної екології» у процесі вивчення біології), Л. Курняк (формування екологічної культури студентської молоді в умовах системних трансформацій у сучасній Україні), Ю. Саунової (формування екологічної свідомості студентів природничих факультетів), С. Совгири (теоретико-методичні основи формування еколо-

гічного світогляду майбутніх учителів), І. Сяськи (формування екологічної свідомості старшокласників), В. Танської (підготовка майбутнього вчителя біології до екологічної освіти старшокласників), О. Чернікової (підготовка майбутніх учителів біології до формування екологічної культури старшокласників), Т. Черноштан (філософсько-етичні засади екологічної освіти) та ін.

Проте проблему формування екологічної культури школярів під час біологічних екскурсій у природу досліджено недостатньо.

Формулювання цілей статті. Мета статті – обґрунтувати значення біологічних екскурсій у природу як засобу формування екологічної культури школярів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У наукових джерелах немає єдиного тлумачення поняття «культура». Так, у «Короткому енциклопедичному словнику з культури» зазначається, що культура – це «сукупність матеріальних і духовних надбань, комплекс характерних інтелектуальних і емоційних рис суспільства, що включає в себе не лише різні мистецтва, але й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірування» [3, с. 171].

У «Новому словнику іншомовних слів» подано такі визначення поняття «культура» (лат. cultura): 1) сукупність досягнень людського суспільства у виробничому, суспільному та духовному житті (наприклад, матеріальна культура, духовна культура); 2) спільність археологічних пам'яток певної епохи (наприклад, трипільська культура); 3) рівень розвитку якої-небудь галузі господарського або духовного розвитку (наприклад, культура виробництва, культура мови); 4) ступінь освіченості, вихованості кого-небудь (наприклад, людина високої культури); 5) сфера людської діяльності, пов'язана з галуззю мистецтва (наприклад, майстри культури); б) вирощування якої-небудь рослини, а також сама рослина, яку вирощують (наприклад, кормові культури) [6, с. 335]. У контексті пропонованого дослідження найбільш прийнятною є четверта дефініція.

За словами Б. Гершунського, попри всі відмінності та нюанси у трактуванні культури, найбільш суттєвими її атрибутами визнають глибоке, усвідомлене й шанобливе ставлення до спадщини минулого, здатність до творчого сприйняття, розуміння та перетворення дійсності в тій чи іншій сфері діяльності та відносин. На переконання вченого, саме на рівні культури може в найбільш повному вигляді виявитися людська індивідуальність.

Б. Гершунський зобразив процес становлення особистості у вигляді ієрархічної освітньої «драбини» і визначив такі компоненти в його структурі:

– грамотність (освітній мінімум; мінімально необхідний рівень знань, умінь, навичок, творчих, світоглядних і поведінкових якостей особистості,

потрібний для залучення до різноманітних видів діяльності та стосунків, який є стартовою основою для подальшого безперервного розвитку особистості);

– освіченість (грамотність, доведена до суспільно й особистісно необхідного максимуму);

– компетентність (визначається рівнем освіти, досвідом та індивідуальними здібностями людини, її мотивованим прагненням до безперервної самоосвіти та самовдосконалення, творчим і відповідальним ставленням до справи);

– культура (найвищий прояв людської освіченості та професійної компетентності);

– менталітет (квінтесенція культури) [2, с. 62].

Отже, формування культури – це вагомий етап розвитку особистості.

Важливим складником загальної культури особистості є екологічна культура як засіб самоорганізації сутнісних сил людини в умовах конкретного природного середовища.

В. Крисаченко зазначає, що екологічна культура – це здатність людини відчувати живе буття світу, приміряти й пристосовувати його до себе, взаємоузгоджувати власні потреби й устрій природного довкілля; інакше кажучи, екологічна культура – цілепокладаюча діяльність людини (із урахуванням наслідків такої діяльності), спрямована на організацію та трансформацію природного світу (об'єктів і процесів) відповідно до власних потреб і намірів [4].

О. Чернікова трактує екологічну культуру як наявність високого ступеня загальної духовної культури, міждисциплінарних, глобальних уявлень і понять про екологічну проблему, усвідомлення того, що людина – це частина природи; оволодіння системою наукових екологічних умінь і навичок [10].

На нашу думку, найбільш вдалими є визначення, запропоноване В. Логвиненко: «По суті екологічна культура – це своєрідний «кодекс поведінки», а за змістом – сукупність знань, норм, стереотипів і «правил поведінки» людини в навколишньому середовищі...» [5, с. 35]. Дослідниця стверджує, що екологічна культура полягає також у перешкоджанні такій людській діяльності, що призводила б до екологічних криз у екосистемах різного ієрархічного рівня.

У науково-педагогічній літературі окреслено мету формування екологічної культури школярів, що полягає у вихованні відповідального, дбайливого ставлення до природи. Згідно з дослідженнями вчених, досягнення цієї мети можливе за умови цілеспрямованої систематичної роботи школи щодо формування в учнів системи наукових знань, спрямованих на пізнання процесів і результатів взаємодії людини, суспільства й природи, екологічних ціннісних орієнтацій, норм і правил у ставленні до природи, потреби у спілку-

ванні з нею і готовності до природоохоронної діяльності.

Цієї думки дотримується В. Логвиненко, яка вказує, що для формування екологічної культури потрібно впливати на ціннісні орієнтації, приділяти достатньо уваги популяризації екологічних знань, пропонувати моделі природоохоронної діяльності. Науковець зазначає, що екологічна культура буде мати місце тільки тоді, коли виражатиметься в діяльності: «якщо ми матимемо відповідні екологічні знання, переконання, потреби, але не матимемо змоги втілити їх у свою життєдіяльність, або не знатимемо, як це зробити, то наша культура – «пустодзвін». Справжня екологічна культура є діяльнісною і саме через діяльність вона набуває своєї довершеності» [5, с. 37].

Згідно з Концепцією екологічної освіти України шлях до високої екологічної культури лежить через ефективну екологічну освіту. Отже, екологічна освіта – це сукупність таких компонентів: екологічні знання – екологічне мислення – екологічний світогляд – екологічна етика – екологічна культура [8].

Основними принципами екологічної освіти школярів і формування їхньої екологічної культури є такі:

- міждисциплінарний підхід у формуванні екологічної культури;
- систематичність і безперервність вивчення екологічного матеріалу;
- єдність інтелектуального та емоційно-вольового начал у діяльності учнів із вивчення й покращення навколишнього природного середовища;
- взаємозв'язок глобального, національного і краєзнавчого розкриття екологічних проблем у навчальному процесі [7, с. 126].

Аналіз шкільних програм дає підстави стверджувати, що найбільше можливостей для формування в учнів екологічної культури має вивчення біології. Так, зокрема, у шкільному курсі біології матеріал екологічного змісту розміщено в різних розділах навчального предмета. Так, у 6 класі школярі вивчають вплив екологічних чинників на розвиток рослин, грибів і мікроорганізмів. Семикласники розглядають взаємозв'язок тварин з абіотичними, біотичними та антропогенними чинниками довкілля. У 8 класі учні ознайомлюються з впливом умов середовища на організм людини, адаптацією організму до цих умов. Під час вивчення курсу загальної біології (9 клас) у старшокласників формуються основні поняття екології, розвиваються вміння розв'язувати екологічні задачі, будувати екологічні піраміди, ланцюги живлення та ін. [1].

На нашу думку, одним із найефективніших засобів формування екологічної культури у шкільному курсі біології є проведення екскурсій у природу, кожна з яких має величезний «екологічний» потенціал для виховання школярів. Під час

біологічних екскурсій учні ознайомлюються з особливостями зростання рослин у різних умовах середовища, пристосуванням рослин і тварин до умов довкілля (видозміни пагонів у рослин, особливості поширення плодів і насіння, захисне й застережне забарвлення комах і т. д.), відмінностями в будові рослин різних біогеоценозів (рослини лісу, лук, водойм) і розглядають багато інших питань. Екскурсії дають можливість на конкретному матеріалі показати школярам антропогенний вплив на довкілля, необхідність охорони природи від забруднень і результатів діяльності людини (наприклад, вирубування лісів, знищення рідкісних тварин).

Учні безпосередньо у природі набагато краще розуміють сутність екологічних понять («екосистема», «абіотичні чинники», «симбіоз», «життєві форми», «продуценти»), усвідомлюють відносність поділу організмів на «корисні» та «шкідливі», необхідність дбайливого ставлення до природи.

Проте засвоєння екологічних знань – це перший необхідний, але не достатній крок у напрямі формування екологічної культури. Важливими її складниками, окрім екологічних знань (інтелектуальний компонент), є екологічні цінності (ціннісно-мотиваційний компонент), уміння й навички дбайливого ставлення до природи, екологічна діяльність (діяльнісний компонент).

Під час біологічних екскурсій потрібно застосовувати різні види діяльності. Наприклад, доцільно впроваджувати в екскурсійній справі гасло «Голова, Серце, Руки» (в англійських матеріалах з екологічної освіти воно має вигляд знаку ННН або 3Н – «HEAD, HEART AND HANDS»). Цей девіз означає, що найкраще знання про навколишній світ людина засвоює через три відповідні «канали»:

- перший канал – Голова (процес засвоєння знань, наприклад, про рослини і тварин, які живуть у цій місцевості, її історію, екологічні зв'язки в екосистемі);
- другий канал – Серце (відповідає за ті почуття та емоції, що виникають в учня під час роботи);
- третій канал – Руки (під час самостійної роботи учні щось роблять своїми руками і через цей процес пізнають світ) [9].

Тому, плануючи екскурсії, варто враховувати ці три «Н» і передбачати відповідну діяльність під час екскурсії.

Результатами екскурсій можуть бути створення моделі зменшення антропогенного впливу на довкілля, аналіз можливих шляхів розв'язання екологічних проблем тощо.

Висновки. Отже, біологічні екскурсії мають значний потенціал для формування екологічної культури школярів. Під час екскурсій відбувається не тільки засвоєння, поповнення й розширення екологічних знань учнів, а й вироблення спеціа-

льних умінь і навичок, необхідних для «спілкування» з природою, формування ціннісного ставлення до довкілля. Крім того, невимущена атмосфера під час «живого» контакту з природними об'єктами підвищує мотивацію до пізнання при-

родних об'єктів, сприяє виникненню естетичних почуттів у процесі споглядання краси природи, що так само забезпечує формування екологічної свідомості школярів, розвиток їх екологічної культури.

Список використаних джерел

1. Біологія. Навчальна програма для 6-9 класів загальноосвітніх навчальних закладів [Електронний ресурс] / уклад. І.Ю. Костіков, В.В. Курсон, С.О. Малікова та ін. – 2012. – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/img/zstored/files/programa_biology.doc
2. Гершунский Б.С. Философия образования : учебн. пособие для студ. высших и средних пед. учеб. завед. / Б.С. Гершунский. – М.: Московский психолого-социальный институт, 1998. – 432 с.
3. Корінний М.М. Короткий енциклопедичний словник з культури / М.М. Корінний, В.Ф. Шевченко. – К.: Україна, 2003. – 384 с.
4. Крисаченко В.С. Екологічна культура: теорія і практика: навч. посібник / В.С. Крисаченко. – К.: Заповіт, 1996. – 352 с.
5. Логвиненко В.М. Теоретичні основи феномену екологічної культури / В.М. Логвиненко // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2011. – № 3. – С. 34-38.
6. Новий словник іншомовних слів / [Л.І. Шевченко, О.І. Ніка, О.І. Хом'як, А.А. Дем'янюк]; за ред. Л.І. Шевченко. – К.: АРІЙ, 2008. – 672 с.
7. Педагогіка: учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений / В.А. Сластенин, И.Ф. Исаев, А.И. Мищенко, Е.Н. Шиянов. – 3-е изд. – М.: Школа-Пресс, 2000 – 512 с.
8. Рішення Колегії Міністерства освіти і науки України № 13/6-19 від 20.12.2001 «Про концепцію екологічної освіти в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osvita.irpin.com/viddil/v5/d33.htm>
9. Сборник материалов по экологическому образованию / С. Кунцевич, В. Зуев, С. Северин и др. – Могилев, 2007. – 132 с.
10. Чернікова О.В. Підготовка майбутніх учителів біології до формування екологічної культури старшокласників: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О.В. Чернікова. – Одеса, 2004. – 20 с.

References

1. *Biology. Curriculum for 6-9 forms of comprehensive educational institutions.* (2012). Retrieved from http://www.mon.gov.ua/img/zstored/files/programa_biology.doc. [in Ukrainian].
2. Gershunskiy, B. S. (1998). *Philosophy of education: study guide for students of higher and secondary pedagogical institutions.* Moscow: Moscow psychological and social institute. [in Russian].
3. Korinnyi, M. M. (2003). *Brief encyclopedic dictionary on culture.* Kyiv: Ukraine. [in Ukrainian].
4. Krysachenko, V. S. (1996). *Ecological culture: theory and practice: Study guide.* Kyiv: Zapovit. [in Ukrainian].
5. Lohvynenko, V. M. (2011). *Theoretical grounds of the ecological culture phenomenon.* Bulletin of National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute". Philosophy. Psychology. Pedagogy. 3. 34-38. [in Ukrainian].
6. Shevchenko, L. I., Nika, O. I., Khom'yak, O. I., Dem'yaniuk, A. A. (2008). *New Dictionary of Foreign Words.* In L. I. Shevchenko. Kyiv: ARIY. [in Ukrainian].
7. Slastenin, V. A., Isaev, I. F., Mishchenko, A. I., Shyryanov, E. N. (2000). *Pedagogy: study guide for students of pedagogical institutions.* (3 nd ed.). Moscow: Shkola-Press. [in Russian].
8. *Resolution of Collegium of Ministry of Education and Science of Ukraine № 13/6-19 dated 20.12.2001 «On conception of ecological education in Ukraine»* (2001). Retrieved from <http://www.osvita.irpin.com/viddil/v5/d33.htm> [in Ukrainian].
9. *Collection of materials on ecological education / S. Kuntsevich, V. Zuev, S. Severin and others – Mogilev, 2007. – 132 p.* [in Russian].
10. Chernikova, O. V. (2004). *Preparation of future biology teachers for the formation of high school students' ecological culture : synopsis of the thesis for the degree of Candidate of pedagogical sciences : 13.00.04 «Theory and methodology of professional education».* Odessa. [in Ukrainian].

Рецензент: Павленко А.І. – д.пед.н., професор

Відомості про автора:

Грицай Наталія Богданівна
Міжнародний економіко-гуманітарний
університет імені академіка
Степана Дем'янчука
вул. акад.С. Дем'янчука, 4, м. Рівне,
Рівненська обл., 33027, Україна
doi:10.7905/нвмдпу.v0i10.687

Надійшла до редакції: 14.05.2013 р.
Прийнята до друку: 26.06.2013 р.